

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

LAMİƏ VAQİFQIZI

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ÖZLƏŞMƏ PROSESİNİN TARİXİ (XX ƏSR)

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev**
*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor*

Rəsmi opponentlər: **İsmayıl Babax oğlu Kazımov**
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Əsgər Qədir oğlu Quliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti Azərbaycan dilçiliyi
kafedrası

Müdafiə «03__»__06 2014-cü il taixdə saat «__»
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat «__»_____2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N. F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dil müxtəlif münasibətlər mühitində formalaşır inkişaf edir. Milli dil səviyyəsində qərar tutan hər bir dil bu mərhələyə qədər ən mürəkkəb proseslərdən keçmişdir. Qismən hazır material əsasında təşəkkül, xalqların çarpazlaşması, yaxud ayrılması, iqtisadi və siyasi təməkləşmə və s. kimi istiqamətləri özündə ehtiva edən belə bir təkamül mühitinin şərtləndirdiyi amillər, təbii olaraq, dillərin inkişafına da öz təsirini göstərir.

Dildə özləşmə dilin tarixi təkamülündə yeni bir mərhələnin başlanğıcı olub, keçmişin dildəki müsbət, yaxud mənfi izlərinin nəzərdən keçirilməsi, dilin yad təsirlərdən təmizlənməsinə yönələn təşəbbüslərin və bu sahədə aparılan ictimai müzakirələrin zənginliyi, dilin milli zəmin üzərində inkişafı məqsədlə yeni perspektivlərin irəli sürülməsi və s. kimi meyillərlə səciyyəvidir.

XIX əsrin sonundan başlayaraq türk və Azərbaycan dillərində güclənən özləşmə proseslərinin xarakteri özləşmənin bir mədəniyyət hadisəsi kimi öyrənilməsi, müxtəlif amillərin bu prosesdə rolu, özləşmənin uğurlu və nöqsanlı məqamlarının üzə çıxarılması, dillərin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, gələcək istiqamətlərin düzgün seçilməsi və s. baxımından zəngin material verir. İndiyə qədər tədqiqatçılardan Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, N.Xudiyev, N.Cəfərov, T.Məlikli, Z.Gökəlp, T.Banguoğlu, Ö.A.Aksoy, A.S.Levend, E.Özdemir, Y.Z.Öksüz, A.V.Ercilasün və başqaları öz əsərlərində bu mövzunun ayrı-ayrı məqamlarına nəzər salmışlar. Bununla belə, türk və Azərbaycan dillərində özləşmənin tarixi təkamülü sistemli və əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Belə bir mövzunun tədqiqini aktual edən də məhz budur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövzunun tədqiqində əsas məqsəd türk və Azərbaycan dillərində XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq günümüze qədər davam edən tarixi təkamül prosesinin izlənməsi, dildə özləşmə meyillərinin nəzərdən keçirilməsi, bu prosesə təsir göstərən amillərin üzə çıxarılması, türk və Azərbaycan dillərinin tarixi təkamülündə oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəsindən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi lazım gəlir:

- Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin güclənməsinə əsas yaradan tarixi şəraiti dəyərləndirmək;

- Türk və Azərbaycan dillərinin tarixi təkamülünün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- Tədqiqata cəlb edilmiş hər iki dildə ilk mərhələdən başlanaraq müasir dövrümüzdə qədər özləşmə prosesinin müxtəlif mərhələlər üzrə nəzərdən keçirmək;

- 1926-cı ildə Bakıda təşkil edilmiş I Türkoloji Qurultayın türk və Azərbaycan ədəbi dillərinin tarixi təkamülündəki rolunu müəyyən etmək;

- Türkiyə və Azərbaycanda əlifba dəyişikliyi faktlarını bir daha öyrənmək;

- Türk və Azərbaycan dillərinin tarixi təkamülündə purizm təzahürlərini üzə çıxarmaq;

- Özləşmə prosesində terminologiya məsələlərini təhlil etmək;

- Dildə özləşmə, üsul və vasitələrini şərh etmək;

- Ortaq türk dili ideyası və bu ideyanın perspektivlərinə nəzər salmaq.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiyada iki qohum dilin faktları qarşılaşdırılmış, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir. Ona görə də tədqiqat işində, əsasən, müqayisəli-tutuşdurma metodundan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsas materialı müasir dil faktları olduğundan sinxron - təsviri metod birinci metodla paralel tətbiq olunur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını dilçilikdə bu problemlə bağlı araşdırma aparmış tədqiqatçıların əsərləri, türk və Azərbaycan dillərinin tarixi təkamül mənzərəsini özündə əks etdirən yaradıcılıq nümunələri təşkil edir.

Tədqiqatın obyekt. XX əsr türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin tarixinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu dissertasiya türkologiyada türk və Azərbaycan dillərinin tarixi təkamülünün müqayisəli əsasda öyrənilməsinə yönəlmiş ilk tədqiqatlardan biridir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi və spesifikasiyası tədqiqatın kompleks qoyuluşu üzrə müəyyənləşir. Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesləri, bu proseslərin dinamikası, xarakteri, onlara təsir göstərən amillər və s. mərhələli şəkildə öyrənilir, təsvir edilir, dillərarası oxşar və fərqli əlamətlər üzə çıxarılır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Türk və Azərbaycan ədəbi dilində özləşmə prosesi sadələşmə hərəkəti ilə birgə başlamışdı.

2. Türk və Azərbaycan dillərindəki özləşmə prosesində milli mətbuatın inkişafı mühüm rol oynamışdır.

3. XX əsrin başlanğıcında Türkiyədə fəaliyyətə başlayan “Gənc qələmlər” və Azərbaycanda nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnallarının xüsusi rolu olmuşdur.

4. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay türk və Azərbaycan ədəbi dilində özləşmə prosesinə güclü təkan vermişdir.

5. 1920-1930- cu illərdə purizm cərəyanının təmsilçilərinin ana dilinin modeli əsasında yaratdıqları sözlərin bəziləri türk və Azərbaycan dillərində işlənən əcnəbi mənşəli sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsinə şərait yaratmışdır (toplantı, başkənd, uçak, çıxdaş, tıxac, çağ, özenti, öncül, süslü).

6. Türk ədəbi dilində özləşmə prosesində iki aparıcı xətt müşahidə olunur.

7. Türk dilində yeni sözlər ulusal və qohum dillərin hesabına gerçəkləşdirilir.

8. Yeni sözlərin orfoqrafiyasında türk və Azərbaycan dillərinin fonetik prinsipi əsas tutulur.

9. Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesi leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla gerçəkləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işi, hər şeydən əvvəl, türk və Azərbaycan dillərinin tarixi təkamülü ilə bağlı fikirlərin yeni elmi müddəalarla zənginləşdirilməsi, hər iki dildə özləşmə proseslərinin xarakterinin təyin edilməsi, özləşmə prosesinin uğurlu və nöqsanlı cəhətlərinin dəyərləndirilməsi, hər iki dilin gələcək inkişafı, eyni dilin təmsilçisi olan xalqların inteqrasiyası və bu prosesdə dilin rolu ilə bağlı perspektivlərin irəli sürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzəri və tarixi dilçiliyin mövzu ilə əlaqədar problemlərinin araşdırılması prosesində bu dissertasiya işindən istifadə etmək mümkündür. Tədqiqatın nəticələrindən dərs vəsaitlərinin hazırlanması, terminologiya məsələlərinin həlli, lüğətlərin tərtibi, habelə tədris prosesində də faydalanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas tezis və müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müxtəlif elmi nəşrlərdə işıq üzü görmüşdür.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, tədqiqatın predmeti, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, əsas müddəaları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin I fəslı «**Türk və Azərbaycan dillərində özləşmənin başlanması (1926-cı il I Türkoloji Qurultaya qədər və qurultay dövrü)**» adlanır. Bu fəsilədə, ilk növbədə dövrün hər iki dildə özləşmə proseslərinin güclənməsinə rəvac verən tarixi mənzərəsi canlandırılır, fəslin 1-ci paraqrafında qeyd edilən dövrdə Osmanlı Türkiyəsində, 2-ci paraqrafında isə Azərbaycanda dilin özləşməsi istiqamətində görülən işlər haqqında söhbət açılır.

Dildə özləşmə prosesinin Türkiyə və Azərbaycanda bir sıra fərqli xüsusiyyətlərlə təzahür etdiyini görürük. Osmanlı Türkiyəsində dildə özləşmə prosesini dövlət özü yönəlmiş, Rusiya imperiyasının tərkibində olmuş Azərbaycanda isə bu proses bir qədər fərqli məcrada həyata keçirilmişdir. Türk və Azərbaycan xalqlarının tərəkür və düşüncə baxışlarında, eləcə də sosial həyatlarındakı dəyişikliklər də özləşmə prosesinə bu və ya digər şəkildə öz təsirini göstərmişdir. «Xalqın anlamadığı osmanlıcadan, xalqın anlaya biləcəyi bir türkcəyə keçmək» ehtiyacının hələ II Murad tərəfindən aktuallaşdırıldığını Mercimek Ahmedin «Kabusnameye ön sözü»ndən görürük.¹ 1839-cu ilin noyabrında «Xətti humayun» adı ilə qəbul olunan «Tənzimat» fərmanından sonra türk dilində və ədəbiyyatında sadələşmə prosesi başlanır. Tənzimatçıların imperiya tərkibindəki millətləri birləşdirərək Osmanlı milləti meydana gətirmək kimi bir siyasət yürüdükdən sonra türk dilinə Osmanlı dili adı vermələri səhv olsa da, onların türk dilinin daxili imkanlarını üzə çıxararaq onu inkişaf etdirmək yolundakı fikirləri olduqca əhəmiyyətli hesab edilməlidir.² Məhz elə bu dövrdə «Tərcümani- Əhval», «Mecmuai - Fünun», «Muhbir», «İstanbul», «Tərəqqi», «Dağarcıq», «Sabah» və s. bu kimi qəzetlər dildə sadələşmə ilə bağlı müxtəlif yazılar dərc edir, qəzet redaksiyalarında diskussiyalar keçirilirdi. Türkiyədə Tənzimatdan sonra Türk dilinin sadələşməsinə doğru aparan yol bu qəzetlərdən keçirdi. Bu işdə türk ziyalılarından dildə sadələşmə ideyasının carçılarından olmuş İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal, Şemseddin Sami, Ahmet Cövdət Paşa, Ahmed Midhat və başqalarının adlarını xüsusi qeyd etməliyik.

¹ Falih Rıfki Atay. «Türk dili» dergisi, 1 mart. Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1963, s. 294

² Yusif Ziya Öksüz. Türkün sadələşmə tarixi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan hareketi. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, s. 14

Azərbaycan dilində isə Türkiyə türkcəsində olduğu kimi sadələşmə, təmizləmə, özləşmə kimi müxtəlif mərhələlərdən keçən bir hərəkətdən, dil islahatı və inqilabından bəhs etmək mümkün deyildir. Çünki Azərbaycanda bu, təbii yolla özünü göstərmişdir.

Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar ilkin əlamətlər iki şəkildə təzahür edir. Bunlardan birincisi ərəb və fars dilləri qarşısında Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasından təəssüflənmə, narazılıq, əruz vəznində türkcə «nəzmi- nazik» yazmağın, gözəl şeir yaratmağın çətinliyindən şikayətlənmə şəklində olmuşdur. İkincisi və ən başlıcası isə bu idi ki, ustad sənətkarlar əruz vəznində türkcə yüksək bədii dəyər daşıyan, klassik ərəb və fars poeziyası nümunələri ilə yarışa bilən, onlardan geri qalmayan, hətta bir çox poetik məziyyətlərinə görə onları üstələyən şeir və əsərlər yaradaraq türkcənin qüdrətini sübuta yetirməyə nail olmuşlar.

Dilimizin sadələşdirilməsi işində ilk məqsədyönlü ciddi fəaliyyət XIX əsrin II yarısından başlamışdır. Xüsusilə M.F.Axundzadənin ədəbi və danışq dili normaları arasındakı maneələri dəf etməsi, Azərbaycan dilinin ərəb və fars söz və tərkiblərindən təmizlənərək xalqın anlayacağı şəklə gətirilməsi, dilin qrafikası və orfoqrafiyasında islahatların həyata keçirilməsi işində böyük xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan, biz Mirzə Fətəli Axundzadənin dilimizin imlası haqqında araşdırmalarını dilimizdə özləşmənin təkamülü kimi qəbul edə bilərik.¹

XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi inkişaf xəttində dörd əsas cəhət diqqəti cəlb edir. Birincisi, XVIII əsrdən başlayaraq ədəbi-bədii dilə, canlı danışq dilinin, xalq yaradıcılığının qüvvətli təsiri və bu təsirlə əlaqədar olaraq bədii dilə məişət, canlı danışq söz və ifadələrinin daxil olması, XVIII əsrdə klassik üslubun davam etməsi ilə yanaşı, ədəbi dilin sadələşərək xalq dilinə yaxınlaşması prinsipi əsasında inkişafı, bu prosesin XIX əsrdə daha da qüvvətlənməsi, XX əsrdə ədəbi dilin əsas inkişaf xəttinə çevrilməsi. İkincisi, XX əsrin əvvəllərində də ədəbi dilin lüğət tərkibində klassik ədəbi dildən gələn ərəb, fars sözləri və izafətlərin müəyyən yer tutması. Üçüncüsü, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk ədəbiyyatı vasitəsilə ədəbi dilə osmanlı söz və bəzi qrammatik formaların daxil olması. Dördüncüsü, XIX əsrdən başlayan və XX əsrdə daha da genişlənən rus və rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin ədəbi dilə daxil olması.² Dilimizin adı, qorunması, saflığı və ona dövlət qayğısının göstərilməsi məsələsinə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti

¹ İsmayılqanlı Təvfik. Birinci Türkoqoji Qurultayda ədəbi dil məsələsi. 1926 Bakı Türkoqoji Konqresinin 70 Yildönüm Toplantısı (29-30 Kasım 1996). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, s. 102

² Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1995, s. 299

(1918-1920) dövründə xüsusilə böyük diqqət göstərilmiş, bu sahədə bir sıra qəti qərarlar qəbul olunmuşdur.

Həm türk, həm də Azərbaycan dilində özləşmə prosesinin güclənməsi və konkret məqsədlərə doğru istiqamətlənməsində 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın böyük rolu olmuşdur. Türk dillərinin imla, termin, əlifba məsələləri, türk ədəbi dili və ana dilinin tədrisi mövzuları qurultayın gündəliyində əsas yer tuturdu.

Qurultayda ortaq türk dili məsələsinə münasibət də böyük maraq doğurur. Ümumiyyətlə, ümumtürk dili probleminin əsası hələ ötən əsrdə İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfindən qoyulmuşdur. Bu böyük düşüncə adamı «Türk qövmələri arasında dil və tarix birliyi, fikir birliyi və iş birliyi»nə inanmış və «Tercüman» qəzetinin sərlövhəsinə «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarını həkk etməyi milli vəzifə hesab etmişdir.¹ Azərbaycanda isə ortaq türk dili ideyasını ilk dəfə Həsən bəy Zərdabi 1876-cı ildə nəşr etdirdiyi «Əkinçi» qəzetində irəli sürmüşdür.² Türk dilləri üçün yeni əlifba hazırlanması və onun unifikasiyası, ədəbi dillə bağlı mülahizələr, türk dillərinin yaxın qohumluğu və s. kimi məsələlər qurultayda özünə yer almışdır.

Dissertasiyanın II fəslə «**I Türkoloji Qurultaydan sonra türk və Azərbaycan dillərində özləşmə**» adlanır. Fəslin 1-ci paragrafı Qurultaydan sonrakı prosesin türk dilində təzahüründən bəhs edir. Türkiyədə dilin sadəşdirilməsi ədəbi dil məsələləri əlifba, imla, termin və s. kimi dil element və ünsürləri barədə yeni səpkidə işlər 1923-cü ildən, yəni Cümhuriyyət elan olunandan sonra bilavasitə Mustafa Kamal Atatürkün müdaxiləsi ilə və ya birbaşa rəhbərliyi ilə həyata keçmişdir. Türk dili xarici dillərin təsirindən xüsusilə ərəb, fars söz və ifadələrindən, şəkilçi, önqoşmalardan, izafət, cümlə quruluşu və s. təmizləməyə başlamış, qədim və orta dövr türk yazılı abidələrindən, qohum dillərdən, türk dillərinin dialekt və şivələrindən yeni söz və ifadələr toplanmış, ərəb və fars sözlərinin ekvivalenti kimi dilə daxil edilmişdir. 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Konstitusiyasında «Türkiyə dövlətinin rəsmi dili türkcədir»- maddəsi təsbit edilmişdir. Bunun ardınca iqtisadi qurumlarda türkcədən istifadə (1926), küçə adlarının türkcələşdirilməsi qanunu (1927), yeni türk hərflərini hazırlamaq üçün dil heyətinin qurulması və nəhayət, yeni türk hərflərinin qəbulu (1928), ərəb və fars dili dərslərinin məktəb

¹ Aydınqızı A. Türkoloji qurultay və ümumtürk dili problemi. I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri. Bakı, 23-25 may 2006, «Təhsil» nəşriyyatı, s. 321

² Nərimanoğlu K.V. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı və çağdaş türkologiyanın problemləri. 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70 Yıldönüm Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 67

proqramlarından çıxarılması və yeni hərfləri öyrətmək üçün milli məktəblərin açılması və s. kimi tədbirlər görülmüşdür. Türkiyədə 1932-ci ildə «Türk Dil Qurumu» (TDQ) yaradıldıqdan sonra dil sahəsində növbəti əhəmiyyətli addımlar atılır.

I Türkoloji Qurultaydan sonrakı ilk illərdə Azərbaycanda da dil məsələləri ilə bağlı müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpır. Bu istiqamətdə ilk yeniliklərdən biri 1 yanvar 1929-cu ildə ərəb qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsindən ibarət olmuş, eyni zamanda imla, orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı fəal müzakirələr başlamışdır.

50-ci illərə qədər Azərbaycan dilində nisbətən sabit xarakter daşıyan özləşmə meyli 1960-cı illərdən sonra geniş vüsət almış, 1930-cu illərin sonlarından purizm yolu ilə dildə yaranan sözlər «sıxışdırılaraq» dildən çıxarılmış, bunların yerini rus və rus dili vasitəsilə dilimizə keçən Avropa mənşəli sözlər tutmuş, bəzi ərəb və fars sözləri yenidən bərpa olunmuşdur. Məsələn: *absolyutizm - mütləqiyyət, avtonomiya - muxtariyyət, emiqrant - mühacir, intervensiya - müdaxilə, intelligent - ziyalı, intriqa - fitnə, intriqan - fitnəçi* və s. Azərbaycan terminologiyasında ərəb-fars və ya xüsusilə rus-Avropa sözlərinin kök atması, ifrat səviyyədə sabitləşməməsi bədii dilimizin xidmətidir.

Dissertasiyanın III fəslı «**Türk və Azərbaycan dillərində özləşmənin çağdaş dil proseslərində təzahürü**» adlanır. Fəslin ilk paraqrafı ötən əsrin 60-cı illərindən sonra Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinə həsr edilmişdir. Bu dövrdə Türkiyə Konstitusiyasının mətnində təkmilləşdirilmə aparılmış (1961), 1972-ci ildə «Tarama» sözlüyü tamamlanmış çoxillik «Derleme» sözlüyü hazırlanmış, Türk Dil Qurumunun elmi qurultayının keçirilməsi mütəmadi xarakter almışdır. Türkiyədə türk dilinin inkişafı ilə bağlı cəhdlər sovet quruluşu dağıldıqdan sonra daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrün xüsusiyyətlərindən biri də yeni sözlərin *-öğretmen, okul, öğrenci, göçmen, uçak, seçim, aday, anlam, görüş, dergi, dilekçe, başkan, işlem, belge, besin, anlaşma, kolay, tür, çağ, olay, dönem* və s. kimi yeni sözlərin dildə möhkəmlənməsindən ibarət olmuşdur.

Türkiyədən fərqli olaraq Azərbaycanda özləşmə prosesi, əsasən ayrı-ayrı fərdlərlə bağlı olmuşdur. Ötən əsrin 50-ci illərinin sonu - 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları ədəbiyyata eləcə də, Azərbaycan dilinə yeni nəfəs gətirmişlər. Bu xüsusda X.R.Ulutürk, R.Rza, V.Əhməd, M.R.Xəlilbəyli, Anar, Elçin, F.Qoca, R.Zəka kimi ədib və şairlərimizin adlarını qeyd edə bilərik. Əlbəttə, burada yaşlı nəsıl şair və ədiblərimizin də böyük xidmətləri vardır. Bu dövrdə Azərbaycan dilində gedən özləşmə prosesində xalq şairi Rəsul Rzanın xüsusilə böyük əməyi olmuşdur. Bir cür yazılan «-daş» şəkilçisi

ilə yaradılmış *cəbhədaş*, *vaxtdaş*, *əsirdaş*, *ölkədaş*, *eldaş*, *gündəş*, *ildaş*, *işdaş*, *nəsiləş*, *döyüşdaş* və s. kimi sözləri R.Rzanın həmin dövrdə dilimizə gətirdiyi nümunələrdəndir. Doğrudur, bu tipli sözlərin bəzilərini fərdi üslubun «*meteorları*» adlandırmaq olar. Buna baxmayaraq, R.Rzanın dilə gətirdiyi nümunələrin «-*daş*» şəkilçisi ilə yaranan yeni sözlərin artmasına, eləcə də, digər yazıçılara təsiri aydın görünür. Hələlik Rəsul Rzaya aid nümunələrə nəzər salaq:

Nizami küçəsindən
Bir şey almaq istəsən
Hara gedək,
Yoldaş *şəhərbaşı*?

Nə yol qurtarır,
Nə arzular.

Yeni isklələr, *duracaqlar* ötüşür

Bu cür sözlərə Xəlil Rzanın yaradıcılığında da geniş rast gəlmək olar: *yaraqdaş*, *yurddaş*, *hөрükdaş*, *işdaş*, *çağdaş*, *nişandaş*, *çiyindəş*, *soydaş*, *kameradaş*, *əsirdaş*, *gündəş* və s.

Burada əlavə etməliyik ki, «-*daş*» şəkilçili sözlərə orta əsrlərdən bəri rast gəlmək olur. Odur ki, bu tipli sözlərin təməlinin Rəsul Rza tərəfindən qoyulması barədə bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında irəli sürülən fikirlərlə birmənalı şəkildə razılaşmaq mümkün deyildir. Bu sahədə R.Rzanın xidmətlərini azaltmadan bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım.
Dörd şey vardır bir *qarındaşa* lazım
Bir elm, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz.

Şah İsmayıl Xətəidən misal gətirdiyimiz vaxtilə, «*qardaş*» sözünün ilk variantı kimi işlənən *qarındaş* sözü XX əsrin əvvəllərinə kimi yazılan əsərlərdə də özünə yer almışdır:

Ac *qarındaşlara* nifaq edilirmi, əmi can?
Onu görməzmi xuda, el niyə versin ona nan!?

(M.Ə.Sabir)

Azərbaycanda ötən əsrin 60-cı illərindən güclənməyə başlayan dildə özləşmə prosesi 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində ölkəmizin müstəqilliyinin bərpası ilə əlaqədar olaraq daha geniş vüsət almışdır. *Alay*, *bilgi*, *bulmaca*, *civar*, *divan*, *özəl*, *başqan*, *bulmaq*, *soyqırım*, *güney*, *quzey*, *olay*, *yağı*, *ulus*, *durum*, *açıqlama*, *dəstəkləmək*, *cavablandırmaq*, *çözmək*,

atəşkas, bəhrələnmək, duyurlu, yağmalamaq, yaşantı, yaturım, yetərsay, gizir, özgür, öndər, fərari, çıxar, çavuş, önəm, soyadı, suç, saxlanc və s. bu kimi sözlər bəhs edilən dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olmuş söz və ifadələrdəndir. Bu dövrdə Azərbaycanda müstəqil mətbuatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin özləşməsi prosesində də mətbuatın rolu artmışdır. Mətbuat dilinin əsasında, şübhəsiz ki, publisistik üslub durur. Bu üslub – T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi “xəlqi, həm də mükəmməl, cilalı dili Azərbaycan ədəbi dilinin normaca səlisləşməsinə və başqa mühüm cəhətə - kütləviləşməsinə, yayılmasına şərait yaratdı”¹. Dövrün ictimai-siyasi mənzərələri publisistik üslubu aktuallaşdırmış, publisistikanın öz leksikonuna daxil etdiyi yeni söz və ifadələr ədəbi əsərlərə də sirayət etməyə başlamışdır. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, o dövrün ədəbi əsərlərinin özü də müəyyən qədər publisistik ovqat üzərində köklənmişdir. Nümunələrə nəzər salmaq:

Xəyanətlər dünyadan ilim-ilim itəcək,
Turan gülşənlərində şən bülbüllər ötəcək (X.R.Ulutürk)

Dağıldı yurd yerim, dağıldı butam,
Ac idim, dərd yedim, ta indi *qutam*...
Əldə tufəng getdim özümü atam,
Dedilər, İlhamdı, gör ova gedir?! (İlham Qəhrəman)

Ocağı qurdalayıram və tək-tək közlər *işarır*. Hər *işartı* ilə bir tarixi həqiqət dirilir (S.Rüstəmxanlı).

Özləşmə prosesi zamanı dilimizdə yenidən funksionallıq qazanan sözlərin müxtəlif quruluşlara malik olduğunu və müxtəlif yollarla özləşdiyini görürük.

Leksik yolla özləşmə. Məlum olduğu kimi, leksik yolla yaranan sözlər əmələgəlmə prosesindən, əsasən öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, əslində çox mürəkkəbdir. “Çünki öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə, leksik vahidlər (sözlər) dilə ya hazır bir şəkildə daxil olur və yaxud sözün tərkibində dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə düzəlir”². Beləliklə, dilimizdə leksik yolla özləşən sözlərə nəzər salmaq: *qaynaq, orman, irmaq, sovqat, ulus, gerçək, xas, bəy, yasaq, loğman, alay, civar, divan, özəl, hərrac, güney, quzey, yağı, çavuş,*

¹ T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı, 2012, s.166

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: Leksika, II hissə. Bakı: Maarif, 1982, s. 136.

çapar, qasid, suç, şəhid, sələm, qut, qat və s. bu kimi sözlərə cümlə daxilində nəzər yetirək:

Ey millət dəlisi, vətən məcnunu,
Şəhid olmalıydı sənin övladın!

(Bəxtiyar Vahabzadə)

XX yüzilliyin son *çərəyində* bütün dünyadakı saatlar ləng işlədi (Rafael Hüseynov).

Türk dilində də leksik yolla özləşmənin diqqətçəkən nümunələrinə təsadüf edirik:

Şimdi mevsim bahar,
Neye yarar?...
Bahar da olsa, yaz da olsa,
Vakit dar,
Günler kısa...
Kısa! (Halide Nusret Zorlutuna)

Yine birlikte toplanmışlardı,
On gün evvel bu hoş çiçeklerden,
Seni ey mevt'i kim hatırladı,
O bahar hayatı *süslerken* (T.Fikret)

Morfoloji yolla özləşmə. Morfoloji yolla özləşməni bir sıra şəkilçilər təmin edir. Bunlardan biri *-daş* şəkilçisidir. Şəriklik bildirən *-daş* şəkilçisinin funksiyasını professor R.Rüstəmov aşağıdakı kimi şərh edir: «*-Daş*» şəkilçisi az məhsuldar şəkilçidir. Ahəng qanununa tabe olur: *-daş, -deş, -taş, -teş* variantları vardır. Bu şəkilçi ümumi əlamətlərə malik olan şəxs anlayışlı isim düzəldir: *köy-deş, arka-daş, yol-daş, karın-daş, yurt-taş, meslek-taş* və s.¹

Türk dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu şəkilçi dodaq və damaq ahənginə tabe olmadan bir cür yazılır və daha məhsuldardır. «*-daş*» şəkilçisi, demək olar ki, bütün dövrlərdə işlək olmuş, özləşmə prosesində də bu şəkilçi aparıcı mövqə tutmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində tərkibində bu şəkilçinin olduğu nümunələr kifayət qədərdir: *yaraqdaş, yurddaş, hörükdaş, könüldaş, işdaş, vaxtdaş, məsləkdaş, qələmdaş, zamandaş, dünyadaş, gələcəkdaş, nəsildaş* və s.

Qeyri-məhsuldar xarakter daşıyan *-xay* şəkilçisinin də özləşmə dövründə funksionallığı nisbətən güclənmişdir. Məlumdur ki, sol əl və ayaqla iş görənlərə *solaxay* deyirlər. Bu sözün izahına mövcud sözlüklərdə təsadüf edilmir. Ehtimal edə bilərik ki, söz kökündən sonra gələn «*-a*» hal şəkilçisidir.

¹ Rüstəmov R. Türk dilinin morfologiyası. Bakı: Nurlan, 2007, s. 22

«Xay» hissəciyinə gəldikdə isə Azərbaycan-monqol dil əlaqələrindən bəhs edən prof. Ə.Əbdullayev həmin şəkilçinin monqol mənşəli olduğunu qeyd edir. Müəllifin fikrinə görə, «-xay» şəkilçi kimi, təhər anlamında işlənir.¹ S.Cəfərov isə bu şəkilçidən bəhs edərkən *solaxay* sözündə şəkilçi kimi *-axay* formantını qəbul edir². Biz də araşdırmalarımızda *-xay* şəkilçisinə dəlixay sözünün tərkibindən başqa sözlərdə təsadüf etmədik. Nümunə: *Mənim dəlixay bacıoğlum bu dünyada öz dəlixay baxışlarını elə ifadə etmiş, özünün tanımadıqlarının həyatından elə epizodlar seçib nəql etmişdi ki, buna bir dayı kimi də, müşahidələrində əməlli -başlı yanılmış bir yazıçı kimi də ancaq təəccüblənmək olardı (Şamil Xurşud).*

Sözlərin müəyyən bir hissəsinin də *-aq, -ək, -q -k* şəkilçiləri vasitəsilə özləşdiyini görürük. Bu şəkilçi qədim dövrdən işlək olmuşdur. Nümunələri nəzərdən keçirək: *sadalaq, oturaq, öyrək, söykək, əsənək, seçənək* və s.

Misallardan görüldüyü kimi, qeyd etdiyimiz şəkilçilərin *-anaq, -ənək* formaları da vardır.

Əsasən topluluq, məkan, habelə mücərrəd anlayışlı sözlər yarıdan *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisinin də özləşmə prosesindəki mövqeyi güclüdür. R.Məhərrəmov qeyd edir ki, *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi bütün əsas nitq hissələrinə əlavə olunaraq işləyə bilər.³

Dincərlilik evlərinə gülüş gəlir, səs gəlir. (R.Rza)

Nə yaxşı sən bizi kor böyütmədin,
Düşməndik *durğunluq* məngənəsinə

(M.R.Xəlilbəyli)

Dodaq və damaq ahənginə tabe olaraq dörd cür yazılan *-ış, -iş -uş, -üş* şəkilçisi də söz yaradıcılığında ən fəal şəkilçilərdən sayılır. Özləşmə prosesində bu şəkilçinin fel köklərinə birləşməsi hesabına kifayət qədər düzəltmə isim yaranmışdır: *dincəliş, bildiriş, duruş, tərpaniş, bitiş* və s.

Özləşmə prosesini əks etdirən nümunələr sırasında qeyri-məhsuldar *-ntı* şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış sözlərə də təsadüf etmək mümkündür: “Bu əsəbiliyə, gərginliyə son qoymaq, ən nəhayət, öz izzatlarını, iç dünyasını, *yaşantılarını* hakimi - mütləqlərə ünvanladın (İ.Qarayev). Şair Xətai müxtəlif detalları, *ayrıntılarını* ustalıqla, sənətkarlıqla oynada bilir (Anar). Yaxşı ki, ürəkdəki *yaşantılara* top-tüfəngin gücü çatmaz (Flora Xəlilzadə).

¹ Əbdullayev Ə. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. Bakı: 1991, s. 101

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: Leksika, II hissə. Bakı: Maarif, 1982, s. 178

³ Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı: Maarif, 1976, s. 56

Bu dövrdə müşahidə etdiyimiz meyllərdən biri də sifətin çoxaltma dərəcəsinə düzəldən «s» ünsürünün fəallaşmasıdır. Vaxtilə *bös-böyük, dos-doğru* sözlərinin tərkibində işlənmiş «s» şəkilçisi son onilliklərdə yalnız *büsbütün* sözünün tərkibində qalmışdı. Hazırda isə bu söz *masmavi, qosqoca* kimi bütöv lüğət vahidinə çevrilmiş sözlərin də tərkibində müşahidə edirik.

Özləşmə prosesində türk və Azərbaycan dillərində *-man, -men* şəkilçilərinin də funksionallığının artdığını görürük. Dağıtman, okutman kimi sözlər bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranmışdır.

On yazı çıkdımı,
Tek-tek ulaştıracağım on uzak yere,
Okuyup göndersin çevirmenlerim.

Bəzi nümunələrin tərkibində isə *-cak, -cək* şəkilçilərini müşahidə edirik. İsimdən isim düzəldən bu şəkilçi Azərbaycan və türk dillərinin fəal şəkilçilərindən sayılır və düzəltmə isimlərin tərkibində işlənir.

Salıncak şimdi çılgın bir hevesle,
Uçarken bu sis-i payınla məsud,
Bahar en taze, en safi nefesle,
Fısıldar bir müzehher şir-i memduh

(T.Fikret)

Nümunələrdən göründüyü kimi, türk dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı xüsusi yer tutur və bu, məhsuldar özləşmə üsulu kimi çıxış edir.

Sintaktik yolla yaranmış özləşən sözlər. Bu üsulla dilimizdə özləşən sözlərin bitişik, defislə eləcə də, söz birləşməsi şəklində formalaşdığını müşahidə edirik. Bu tipli sözlərə misal kimi *qolbənd, soyqırım, yüzil, yetərsay, ağzıbir, yeldöyan, diqqətədayər, diqqətçəkici, yolbənd, millət vəkili, xalq cəbhəsi, iş adamı* və s. kimi söz və ifadələri göstərmək olar. Nümunələr: Ancaq dövlət başçısı Konstitusiyaya hər bir vətəndaşın hüququnu müdafiə etməklə bağlı Konstitusiyaya and içib və *Anayasada* bu məsələ tələb kimi qoyulub.

(Natiq Cavadlı).

Səkkiz aydır Moskvada, *ağzıbirdə*, məhbəsdəsen,
Deyirlər ki, bu zindanı bir səngərə çevirmisən.

Elin, dilin keşikçisi polad qolam,
Düz yolundan ömrüboyu *yolbənd* görən Xəlil balam
(M.R.Xəlilbəyli)

Azərbaycan tarixində ən sərfəli gün olan 28 May *İstiqlal günü* kimi tanınmalı, əziz tutulmalıdır (N.Nəsibzadə).

*Milli yetimliy*in ahı şahə qalxır lap (V.Səmədoğlu).

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı termin yaradıcılığında da kifayət qədər məhsuldar olmuşdur. Ümumiyyətlə, hər iki dildə özləşən sözlərin müəyyən qismini terminlər təşkil edir. Türk dilindəki *zabit, yarbay, albay*; Azərbaycan dilindəki *çavuş, gizir, taqım* və s. kimi terminlər terminologiya, xüsusilə hərbi terminologiya sahəsində də özləşmə meyllərindən xəbər verir.

Bütövlükdə türk dünyasında terminologiya problemi indi də öz aktuallığını itirməyib. Bu problemin həlli hər şeydən əvvəl müxtəlif türk dilləri mütəxəssislərinin bir araya gəlməsindən və bütün türk dillərindəki milli söz-terminlərdən ümumi bir terminoloji sistemin yaradılmasından, ondan bir fond kimi ortaq şəkildə istifadə edilməsindən asılıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, belə bir ortaq terminologiyanın qəbul olunub elmi üslubda işlədilməsi ortaq türk dili probleminin də həllinə kömək edərdir.¹

Dissertasiyanın III fəslinin 2-ci paragrafı “**Azərbaycan və türk dillərinin qovuşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu**” adlanır. Mətbuatı «söz qaranquşu» adlandırırlar. Dildə özləşmə yaradan yeni sözlərin yayılmasında mətbuat və televiziyanın rolu əvəzsizdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin ədəbi dilin təbliğatçısı olması, bu prosesin önündə getməsi danılmaz faktdır. Televiziya və radio dilimizin leksik tərkibinin zənginləşməsinə, onun yeni ifadə imkanlarının üzə çıxmasına və cilalanmasına fəal şəkildə təsir edir. Bu proses müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərməkdədir.

24 yanvar 1992-ci il tarixdə Türkiyənin Radioteleviziya Qurumu ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətləri arasında bağlanmış əməkdaşlıq protokolu Azərbaycan və türk dillərində özləşmə prosesinə, iki dilin daha fəal şəkildə yaxınlaşmasına təkan verən faktlardandır.

Hərtərəfli əməkdaşlığı nəzərdə tutan bu müqavilə sonrakı illərdə daha da genişlənərək yeni televiziya proqramlarının açılması, hər iki ölkədə keçiriləcək festival, müsabiqə yaxud mədəni tədbirlərdə birgə iştirak və s. kimi məsələləri əhatə etmişdir. Mübariz Yusifov qeyd edir ki, dil dövlətçiliklə müşayiət edilərsə, onda norma sabitliyi tənzim olunar.² Bu gün Azərbaycanın Şərqi siyasətində Türkiyənin xüsusi yeri vardır. İki qardaş ölkə arasındakı münasibətlər “Bir millət, iki dövlət” şüarında kifayət qədər dəqiq ifadə olunmuşdur. Türkiyəyə yayınlanan verilişlərin ana xəttini də məhz bu ideya təşkil edir.

Dildə özləşmə yolu ilə yaranan sözlər digər ölkələrdəki eynidilli auditoriya üçün də anlaşılıqlı olmalıdır. Professor İsmayıl Məmmədovun da qeyd

¹ Özləşirmə kılavuzu. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1978, s. 177

² Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004, s. 169

etdiyi kimi, verilişlərin dilində canlı danışıq dilinə aid ümumxalq səciyyəli leksik vahidlər xalqın həyatı, məişəti, tarixi keçmiş, bədii təfəkkürü və fəlsəfi-estetik görüşləri ilə bağlı hadisələri əhatə edən söz və ifadələrdir.¹ Məsələn, *qaxınc*, *gözaltılamaq*, *yığnaq*, *saxlanc*, *gizlinc* sözləri danışıq dilində kifayət qədər işləkdir. Xalq danışıq dilindən götürülmüş bir çox fel, sifət zərf və başqa morfoloji, sintaktik söz qruplarına rast gəlirik ki, bunlar da öz ifadəliliyi ilə seçilir: olacaq (hadisə), endirim, çaxnı, darqursaq, yığnaqsonu, yüyürükyanı və s. sözlərin ədəbi dilin lüğət tərkibində özünə yer tutmasının vaxtı çoxdan çatmışdır və bu proses tədricən gedir. Hazırda həm Türkiyə, həm də Azərbaycanın teleradio efirində türkçülüynün təbliği ilə bağlı yayımlanan verilişlər milli birlik ideyasının təsir gücünü artırır, türk xalqlarını dildə birlik hədəfinə yaxınlaşdırır, dildə özləşmə prosesinin qarşılıqlı əlaqə mühitində getməsinə təmin edir.

Bu meyl Azərbaycandakı mətbuat orqanlarının dilində də müşahidə edilir. Azərbaycandakı mətbuatın özləşməyə daha çox meyilli olduğu göz önündədir. «Səs», «Azadlıq», «Yeni Azərbaycan», «Azərbaycan», «Bizim yol» və s. qəzetlərini dildə özləşmə prosesini təmsil edən mətbuat orqanlarına nümunə saya bilərik. Nümunələrə diqqət yetirək: Ancaq hər nəsil ona cavab axtaranda, tapdığı cavabı ən doğru cavab kimi qiymətləndirəndə dünyada insanlığın *qutu* bundan can alır, ölgünlükdən qurtulur. H.Əliyev sovet hakimiyyəti dövründə respublikamızı bütün sahələrdə keçmiş SSRİ məkanında *öncül* yerlərdən birinə yüksəldəcəkdir («Yeni Azərbaycan», 1994); Üçüncü dəfə qonaqları «yola salıb» geri qayıdanlar, yəni *spikerlə* qeyri – deputatlar, zala daxil olandan sonra qeydiyyatın nəticəsi *yetərsayı* bir səs ötə bildi («Yeni Musavat», 1994 №30).

Mətbuat dilində özləşmənin əsas nöqsanlı cəhəti bir sıra məqamlarda bu meylin aşırı səciyyə daşmasıdır. Aşağıdakı misallar da bunu təsdiqləyir: “Çıxışlar, hansı mövzularda jurnalist təhqiqatı aparmaq *ötədir*, hansı mətləbləri incələyib çözmək *yetedir* və başqa məsələlər haqqında da konkret arzularını bildirdilər... («Yeni Musavat», 1996. №24); Çox *duyğusal* insanların hissələrinə toxunan musiqinin müşayiəti ilə, özü üçün cəmiyyətdə «müsibətimizi» yaratmasın («Xural» qəz., 35 (201); 10-16 sentyabr 2006); Hətta dünyanın ən qədim fironları, çarları, padşahları belə *duyğusal* olublar («Gündəm» qəz., 29.06.2007, sayı 71); Bu nümunələrdə fikrimizcə, *ötədir və yetərinçə* sözləri yersiz olaraq *ötə*, *yetə* sözləri ilə əvəzlənmişdir. Eləcə də, *duyğulu* əvəzinə *duyğusal*, *yarış* əvəzinə *yarışma* işlənməsini məqbul saymırıq. Doğrudur,

¹ Məmmədov İ.O. Ekran efir və dilimiz. Bakı: Elm, 1989, 72 s.

müəlliflərin arzusu anlaşılan olsa da, yersiz işlədilən bu tipli söz və ifadələrin əleyhinəyik. Qəzetlərdə dilə nəzarət imkanları televiziya və radioda olduğu kimi deyildir. Bu, daha çox yazarların fərdi münasibətinə əsaslanır. Ona görə də mətbuat orqanlarının fəaliyyətini yönəldən şəxslər, mətbu orqanlarının ədəbi dilin özləşməsi prosesindəki iştirakının düzgün məcrada getməsinə çalışmalıdırlar. Qeyd etməliyik ki, müəyyən qədər ziddiyyətli, müzakirəsinə ehtiyac olan bu kimi məqamlara hər iki ölkənin efir məkanında da təsadüf etmək mümkündür. Bununla belə, həm türk həm də Azərbaycan televiziyaları vətəndaşlar arasında ümumünsiyyət dilinin formalaşmasına xidmət etməkdədir.

31 mart 2009-cu il tarixdə Avaz – TRT televiziyasının fəaliyyətə başlaması faktı türk dillərinin yaxınlaşması baxımından son illərin ən əhəmiyyətli yeniliklərindən biridir. Avaz - TRT verilişləri Balkanlarda, Qafqaz və Orta Asiyada yayımlanan ortaq türk kanalı kimi yaradılmışdır. Verilişləri türk, Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, türkmən dillərində, iyirmi dörd saat ərzində yayımlanan kanalda, türk xalqlarının tarixi haqqında filmlər, verilişlər nümayiş etdirilir. Bundan başqa, türk mədəniyyəti, adət-ənənəsi bu kanal vasitəsi ilə dünyaya çatdırılır.

Dissertasiyanın III fəslinin 3-cü paragrafı **“Ortaq türk dili ideyası”** adlanır. Türkdilli xalqların ümumi ünsiyyət dili ideyası İsmayıl bəy Qasıralı, Şəmsəddin Sami, Ziya Gökalp, Əli bəy Hüseynzadə kimi ziyalıların adı ilə bağlıdır. Bu paragrafda adı çəkilən ziyalıların hələ ötən əsrin əvvəllərində aktuallaşdırmış olduqları ortaq türk dili ideyası ilə bağlı baxışları nəzərdən keçirilmiş, əsərlərində bu ideya ilə bağlı öz əksini tapmış məqamlara diqqət yetirilmişdir.

Ortaq türk dili ideyası son illər türk xalqlarının birliyi məqsədilə təşkil edilən toplantıların, demək olar ki, ən aktual mövzudur. Bu məqsədlə indiyə qədər aparılmış müzakirələr nəticəsində ümumi türk ədəbi dilinin formalaşma yolları barədə yaranan qənaətləri qısa formada aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Müasir türk ədəbi dillərindən birinin (birinci növbədə, Türkiyə türkcəsinin) ümumtürk ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ilə;

2. Müxtəlif türk regionları üçün xarakterik olan bir neçə (oğuz, qıpçaq, karluq-uyğur və s.) türk ədəbi dilinin variantlarının təşəkkül tapıb sonradan intensiv qarşılıqlı əlaqədə bir ədəbi dilə çevrilməsi ilə;

3. Türk xalqları arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq türk ictimaiyyətinin vahid ədəbi dil ehtiyacının meydana çıxması və müştərək nitq vərdişlərinə əsaslanan ədəbi dil quruculuğu ilə.

Ortaq türk dilinin yaranmasına doğru dövlətin, alimlərin söylərindən əlavə müxtəlif tipli təşkilat və müəssisələrin rolu da qeyd olunmalıdır. Bu

yöndə atılan hər bir tədbir Türk birliyinin yaradılmasına xidmət edərdi. Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin yaranması və ciddi fəaliyyəti bu baxımdan təqdirəlayiqdir. Türkdilli xalqlar arasında müxtəlif simpozium və forumların keçirilməsi də bu sahədə ümumi məqsədlərə xidmət edir. Türk respublikaları ortaq məxrəcə gəlib, Türk Dillərinin İnkişafı İnstitutunu qurmalıdırlar. Bu İnstitutda dilimizin bütün tərəfləri öyrənilməli, hər ləhcənin öz prespektiv və proqramları hazırlanmalıdır. Türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşdırılması zaman tələb edən məsələ olsa da, son dərəcə zəruridir.

Aparılan tədqiqatdan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. XIX əsrin ikinci yarısından həm Türkiyə, həm də Azərbaycanda cərəyan edən tarixi proseslər, millilik amilinin aktualıq qazanması hər iki dildə özləşmə prosesinin fəallaşması üçün zəmin yaratmış, Osmanlı Türkiyəsində bu prosesi dövlət özü yönəlmiş, Rusiya imperiyasının tərkibində yaşayan Azərbaycanda isə dilin özləşməsi ayrı-ayrı vətənpərvər ziyalıların bu məsələyə fərdi münasibəti formasında, təbii şəkildə ifadəsini tapmışdır.

2. Tənzimat dövründə türk dili və ədəbiyyatında milli əsaslar üzərində sadələşmə, özləşmə geniş vüsət almış, türk dilinin daxili imkanlarının üzə çıxarılaq inkişafı istiqamətində səylər gücləndirilmiş, müxtəlif mətbuat orqanları və həmin mətbu orqanlarda çap olunan ziyalılar bu prosesdə yaxından iştirak etmişlər.

3. Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi istiqamətində ilk məqsədyönlü ciddi fəaliyyət XIX əsrin ikinci yarısından böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadə tərəfindən başlanmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin dilimizin imlası haqqında araşdırmaları dilimizdə özləşmənin təkamülü kimi qəbul edilə bilər.

4. XX əsrin əvvəllərində türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin ümumilikdə türk xalqları üçün ortaq bir ədəbi dilin formalaşdırılması məqsədinə doğru istiqamətləndiyini görürük. Azərbaycan ədəbi dilində bu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk ədəbiyyatı vasitəsilə dilə osmanlı söz və bəzi qrammatik formalarının daxil olması şəklində özünü büruzə verir. Tükçülük ideologiyasının banilərindən olan Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi “Füyuzat” jurnalı bu prosesdə xüsusilə fəal rol oynamış, “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə özləşmə prosesinin xalq dilinin imkanları çərçivəsində həyata keçirilməsinə, qəliz ibarə və formalara yol verilməməsinə çalışmışdır.

5. Dilimizin adı, qorunması, saflığı və ona dövlət qayğısının göstərilməsi məsələsinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xüsusilə böyük diqqət göstərilmiş, bu sahədə bir sıra konkret qərarlar qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə türk dilinə geniş yer verilməsi bu dilin birbaşa inkişafı ilə bağlı olan bir məsələ idi.

6. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində özləşmə prosesinin güclənməsi və konkret məqsədlərə doğru istiqamətlənməsində 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın böyük rolu olmuşdur. Türk dillərinin imla, termin, əlifba məsələləri, türk ədəbi dili və ana dilinin tədrisi mövzuları qurultayın gündəliyində əsas yer tutmuş və irəli sürülən ideyalar özləşmə prosesinin gələcək təkamül mərhələlərində öz bəhrəsini vermişdir.

7. Türkiyədə dilin sadəşdirilməsi ədəbi dil məsələləri əlifba, imla, termin və s. kimi dil element və ünsürləri barədə yeni səpkidə işlər 1923-cü ildə Cümhuriyyət elan olunandan sonra bilavasitə Mustafa Kamal Atatürkün müdaxiləsi və birbaşa rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş, mühüm dövlət qanunları qəbul edilmiş, Türk Dil Qurumu yaradılmış, bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bu prosesdə purizm də müəyyən meyl olmuşdur.

8. Ötən əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycan dilində nisbətən sabit xarakter daşıyan özləşmə meyli 60-cı illərdən sonra geniş vüsət almış, yeni ədəbi nəsil bu prosesdə xüsusilə böyük rol oynamış, 70-ci illərdə həm türk, həm Azərbaycan dillərində özləşmə meyilləri daha da güclənmiş, 80-ci illərin sonunda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qovuşması bu prosesin qarşılıqlı əlaqə mühitində həyata keçirilməsi imkanlarını genişləndirmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan dilində özləşmə prosesinin leksik, morfoloji və sintaktik yolla baş verdiyini görürük.

9. Müasir dövrdə türk və Azərbaycan dillərində baş verən proseslərdə kütləvi informasiya vasitələri böyük rol oynayır. 2009-cu ildə Balkanlarda, Qafqaz və Orta Asiyada yayımlanan ortaq türk kanalı kimi fəalliyətə başlamış Avaz – TRT televiziyasının yaradılması son illərin ən əlamətdar faktlarındanındır.

10. Son illər ortaq türk dili ideyası böyük aktuallıq qazanmış, bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün konkret elmi perspektivlər müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı elmi məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Türk və Azərbaycan dillərində sadələşmə. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2006, N-460200000098-2006 qıfıflı nəşr. Monoqrafiya, 108 s

2. Çağdaş Türk və Azərbaycan dillərində istifadə edilən öztürkçe kelimələrin leksik semantik xüsusiyyətləri. Türk bilim, Ege Üniversitesi Bilkom www.turkbilder.net Yıl Ağustos, 2010, sayı:3. s. 41-45

3. Birinci türkoloji qurultayda termin məsələsi və Türkiyə türkcəsində özləşmə. Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı: 2006, s. 176-177

4. Müasir türk ədəbi dili lüğət tərkibinin yeniləşdirilməsi prosesi tarixindən. Elmi axtarışlar II toplu, Filologiya, Tarix, İncəsənət, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2000, s.204-207

5. Azərbaycan dilində özləşmənin başlanması. Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №6(60) Bakı: 2007, s.84-86

6. Özləşmə və dil elementləri. Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal № 6(66), Bak: 2008, s. 88-90

7. Müasir türk dilində feldən ad yaradıcılığı. Professor Məmməd Mübariz Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə elmi konfransın materialları, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, s. 533-541

8. Türk dilində sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Prof. V.Məmmədəliyevin 60 illik yubileyi münasibətilə elmi konfransın materialları, 2002, s. 249-252

9. Özləşmə prosesinin türk dilinə gətirdiyi yeniliklər. Şərqsünaslıq fakültəsinin 80 illiyinə həsr edilmiş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s.282-283

10. Özləşmənin Azərbaycan dilində inkişafı. Şərqsünaslıq fakültəsinin gənc alim və magistr pilləsi üzrə “Şərq filologiyası məsələləri” mövzusunda elmi konfransın materialları, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bak: 2011, s.11-13

11. Azərbaycan və türk dillərinin yaxınlaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu. Azərbaycanın görkəmli şərqsünas alimi, əməkdar elm xadimi, professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransın materialları, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, s 98-101

12. Роль средств массовой информации в развитии современного турецкого и азербайджанского языков. Ленинградский Государственный Университет имени А.С. Пушкина. Вопросы филологической науки; 18 мая 2012 года Санкт-Петербург УДК 80 (063) ББК 80 я431, 78-81

13. Türkoloji Qurultaydan sonra əlifba məsələsinə münasibət. Akad. V. Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları 14-15 noyabr. “Bakı Universitetinin” nəşriyyatı, 2012, s. 96-97

14. Периоды процесса упрощения турецкого языка от иностранных слов. Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета, 2013, стр. 90-94

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС ЗАИМСТВОВАНИЯ В ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ (XX ВЕК)

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена изучению различных этапов процесса заимствования в родственных турецком и азербайджанском языках.

В работе дается анализ процесса исторического развития в обоих языках, начиная со второй половины XIX века по сегодняшний день. Автор выявляет факторы, влияющие на этот процесс, проводит сравнение схожих и отличительных черт исторического развития турецкого и азербайджанского языков.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и библиографии. Первая глава называется «Начало процесса заимствования в турецком и азербайджанском языках (до первого Тюркологического Съезда 1926-го года)». В ней дается оценка исторической обстановке, которая послужила основанием для укрепления процесса заимствования в турецком и азербайджанском языках.

Во второй главе, которая называется «Заимствование в турецком и азербайджанском языках после первого Тюркологического Съезда», определяется роль первого Тюркологического Съезда, состоявшегося в Баку в 1926 г, в историческом развитии турецкого и азербайджанского литературных языков. Автор изучает факты изменения турецкой и азербайджанской письменности, и выявляет проявления пуризма в историческом развитии процесса заимствования в обоих языках. Третья глава диссертации называется «Проявление заимствования в турецком и азербайджанском языках в современных языковых процессах». В этой главе рассматриваются основные направления современного процесса заимствования в языке. Автор уделяет внимание развивающимся языковым отношениям с Турцией после обретения Азербайджаном независимости. В главе также анализируется идея обновления турецкого литературного языка, определяются перспективы этой идеи.

В третьей главе также исследуется роль средств массовой информации в процессе заимствования в языке.

**THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE BORROWING
PROCESS IN THE TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES
(XX CENTURY)**

S U M M A R Y

The thesis studies different phases of the borrowing process in the related Turkish and Azerbaijani languages. It features an analysis of the process of the historical development in both languages, from the second part of the 19th century to the present day. The author explores the factors, which affected the process, and compares similar and different features of the historical development of the Turkish and Azerbaijani languages.

The thesis consists of introduction, three chapters, summary and references list. The first chapter is called “The beginning of the borrowing process in the Turkish and Azerbaijani languages (before the first Turkological Congress of 1926)”. It features an assessment of the historical situation which provided a foundation for the strengthening of the borrowing process in the Turkish and Azerbaijani languages.

The second chapter is titled “Borrowing in the Turkish and Azerbaijani languages after the first Turkological Congress”. It defines the role of the first Turkological Congress, which took place in Baku in 1926, in the historical development of the Turkish and Azerbaijani literary languages.

The chapter includes a study of the facts of the changes of the Turkish and Azerbaijani scripts, and reveals signs of purism in the historical development of the borrowing process in both languages. The chapter also features an analysis of issues of terminology in the borrowing process, and comments on methods and means of linguistic borrowing.

The third chapter is called “The signs of borrowing in the Turkish and Azerbaijani languages in the modern language processes”. This chapter features the consideration of major directions of the modern borrowing process. The author highlights the developing language relations with Turkey after Azerbaijan’s gaining its independence. The chapter also features an analysis of the idea of a common Turkish language, and the definition of the prospects of the idea.

The role of the mass media in the borrowing process is also highlighted in the third chapter.

На правах рукописи

ЛАМИЯ ВАГИФКЫЗЫ

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС ЗАИМСТВОВАНИЯ В
ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
(XX ВЕК)**

5710.01 – Турецкие языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014